

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

163. szám

HÁY JÁNOS

Az utolsó messiás

JÓZSEF ATTILA¹

József Attila kiiktatja a magyar költészetbe oly sokszor becsúszó morális ítélezést. Soha nem a jó és rossz dichotómiája bujkál a sorok mélyén, hanem a létnek való kitettség, az eredendő létszorongások, a másokban való feloldódás vágya és rettenete...

”

Gimis vagyok, a zsebemben vagy a táskámban a szent könyv. Előveszem buszon, metrón, villamoson, leülök egy lépcsőre, ott olvasom, hogy lássák, én is tanítvány vagyok. Mert a világ két részre bomlott: tanítványokra és gyilkosokra. Gyilkos volt Illyés Gyula, Kozmutza Flóra, Szántó Judit, Horger Antal, Hatvany Lajos, a kommunisták, a fasiszták, a liberálisok, a horthysták, az analitikusok, az analízis maga, a kor tokkal vonóval, a zsidók, kivált Kajafás és a rómaiak a mesüge Pilátussal az élen. De mi tanítványok vagyunk, látja rajtunk a másik tanítvány, hogy egymáshoz tartozunk. Mi tudjuk, hogy a „dolgozni csak pontosan, szépen, / ahogy a csillag megy az égen, / úgy érdemes”, hogy a töredék első sora úgy van, hogy „Ne légy szeles. / Bár munkádon más keres.” Amikor kiírjuk a gimiben a teljes idézetet a falra, behívat az igazgató, hogy félreértelmeztünk egy verset, s hogy ez a hamis értelmezés, ami maga a vers, megzavarja a normális tanulók gondolkodását. De mi nem tettünk hozzá semmit, mondjuk, ő meg, hogy de megmá-sítottuk az üzenetet, aminek szellemében ő ezt az intézményt működtetni akarja, és igazgatói intóban részesít, a szüleink pedig leszidásban vagy verésben.

Meg kell szenvedni egy tanítványnak a hitéért, de mi ez ahhoz képest, hogy ő a testét és vérért adta a mi életünkért. Olvasuk a szent könyvet és tudjuk, hogy vannak apokrif iratok is, amelyek néha elvetődnek hozzánk és megszállottan olvassuk a, később megtudjuk, hibáktól hemzsegő Szabad-ötletek jegyzékét (1936), amiben úgy véljük a költő végleg leszámol a hagyományos költészettel, a Rapaport-leveleket (1934), ami-

¹ Az írás részlet a szerző *Kik vagytok ti?* (Kötelező magyar irodalom) címmel, az Európa Kiadónál 2018 őszén megjelenő irodalomtörténeti kötetéből.

ben van olyan félmondat, hogy „gyere, világíts a picsámba”, mindkét szövegben megjelenik az a nyelvi regiszter, ami tiltott gyümölcs a hagyományos irodalmi beszédmódokban. „Mutasd a faszod, s én megmondom, ki vagy.” De az igazi apokrifek a töredékek, amikor már fejben szét-tépte a versek hiányzó részét az alkotó. „Szeretem s ezért megölöm, / hogy jön ahhoz, hogy én szeressem? / Miféle ördögi öröm /osztokodik a bőrömon.” A töredékek, s persze azok, amelyek még töredékig sem formálódtak meg, hanem benne maradtak a lemészárolt messiás fejében.

Mi vagyunk és ők, gondoltuk, holott a viszony nem kollektív volt, hanem egyéni, az én viszonyom, az én bizalmas viszonyom, mert ez az életmű az intim azonosulást ajánlja fel. Nincsenek benne már nagy ívű közösségi ajánlatok, az ilyesmik Adynál kifűjtak, bár ott vannak a mozgalmi versek, ezekben történik egy kísérlet, de ahogyan szerzőnk nem tud meghonosodni a baloldali plakátversek világában, úgy mi sem. A meghonosodás kudarca csak tovább erősíti szemünkben az én teljes magára maradottságát, aminek valósága és egyben szimbóluma is ez az életmű. József Attila ajánlata a közösségben való feloldódás helyett a közvetlenség, s mi élünk is ezzel az ajánlattal, szerelmeseink vagyunk bele, ő a miénk, vagyis az enyém és nem érdekel, ha mással is összefekszik, nem akarok róla tudni. Ő a magyar költészet megasztárja, aki nem tudott megbirkózni a társadalmi elvárásokkal, nem akart betagozódni, ahogyan nem akart Jim Morrison és Kurt Cobain sem, ahogyan nem akarunk mi sem, hisz nem akarjuk elveszíteni a szabadságunkat.

Az utolsó messiás 1905-ben született épp a költészet napján, április 11-én. Ő az első, aki nem kérkedhet jómódú vagy valaha jómódú felmenőkkel, régen volt nemesekkel, akik megvédték az országot mindenféle ellenséggel szemben, sem polgárokkal, akik jól megszedték magukat a fellendülés éveiben. Neki egy gyanúsán román, netán cigány származású szappanfőző az apja, József Áron, az anyja meg egy parasztlány, Pőcze Borbála. A származás kicsit rokonítható Petőfivel, ha a szappanfőző nem pattan meg, amikor a gyerekek, merthogy hárman vannak, még egészen kicsik, s még háromnak az emléke, akik a házasság előtt születtek, de meghaltak. Hogy miért felejt el József Áron hazajönni 1908-ban egy nyári napon a boltból, hogy miért lopózott vissza egy alkalommal az eltűnést követően, s miért csak Jolánnal találkozott a kapualjban legfeljebb találgatni tudjuk. Az apa és az anya kapcsolata elég feszült volt, rengeteg volt a veszekedés, ráadásul az anya inkább törődött a filléres regények olvasásával, mint a háztartással. Sokszor annyira belefeledkezett az olvasásba, hogy elfelejtette összedobni az ebédet. József Áron akkor üvöltözni kezdett, és hajigálta a falhoz a tányérokat és poharakat. Szappanfőzőként állítólag rengeteg találmánya volt. Örök álmodozó, cirkuszos szeretett volna lenni, remek bűvésztükköket tudott, de valójában semmi más nem érdekelt, csak a vándorlás. Amerikába vágyott, ahol majd meggazdagszik. S az elhagyottak azt is hiszik, hogy odajutott, József Attila még egy '37-es versben is erre utal. „Csak most értem meg az apámat, / aki az ingó tengeren / nekivágott Amerikának.” A családi élet nem neki való volt. Három halott gyerek és három élő, akik közül ráadásul kettő lány. Csak Attilának tudott örülni, mindent csinált neki, amire csak vágyott, mégis megpattant. A Jolánnak írt egyetlen levélben azt állítja „a kedves mamátok elkergette a tik kedves kenyérkereső apátok.” A pontosságához tartozik, hogy számtalan férfi, aki magától hagyja ott a családját, netalán egy újabb kapcsolat rántja ki a házasságból, egy életen át úgy hiszi, a felesége űzte el. Ez a levél az egyetlen dokumentum, ami amúgy azt sejteti, hogy József Áron nem beszélt tisztán a magyart, hisz a szövegben nem pusztán ortográfiai hibák vannak, hanem olyan szintaktikai ügyetlenségek, az alanyi és tárgyias ragozás keverése, a tárgy-

rag elhagyása, amit jellemzően olyanok követnek el, akiknek tanult nyelve a magyar. („Sajnálom, hogy nem tudom adni a kezetekbe egy falat kenyeret és egy ruhácskát a testetekre”). A levél tanúsága szerint az apa szerette volna magához venni a gyerekeket, de ez feltehetőleg csak afféle férfi-mosakodás volt, mert ettől fogva nem adott életjelet magáról, városról városra vándorolt, feltehetőleg a szappanfőzésre vonatkozó újításait akarta eladni, de úgy tűnik az üzlet nem jött össze, végül Temesváron telepedett le, ahol született egy sérült gyereke, aki a visszaemlékezések szerint rettenetesen hasonlított Attilára.

Nincs jó mód egy pillanatra sem, de van rossz mód, éhezés és vándorlás, lakásról lakásra, tömegszállásról tömegszállásra. Az anyának, aki mint Szabadszállás szépe valaha magasabb minőségű életről álmodozott, épp emiatt hagyta ott a falut, most a legmélyebb nyomorral kell megbékélnie. Eszeveszett küzdelmet folytat, hogy varrás, mosás, takarítás révén összerakassa legalább a minimumot, de egyre rosszabb és rosszabb körülmények közé sodródnak, állandóan a silány étel és az éhezés. Az apa eltűnésével az anya életkedve is elszállt, haragos, elutasító, sokszor veri a gyerekeket. „Eltörte rajtam a seprőt... és most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe, kiássam a sírt körmömmel és szétverjem a koponyáját” (Szántó Judit: Visszaemlékezés, 1948). Végül Attilát Etussal együtt evakuálják az Országos Gyermekmentő Liga segítségével Öcsödre egy parasztgazdához. Szerzőnk keresztúttörténetének újabb helyszínére értünk, amiből a valósággal szemben ő az örökös verésekre és megaláztatásokra emlékszik. A legmélyebb megaláztatás, hogy megfosztják a nevével. Az öcsödiek nem értik milyen név az az Attila és az érthetőség kedvéért Pistának nevezik a kislegényt. A legenda szerint, amit a '37-es Curriculum Vitae is megerősít, ez az identitásválság vezette Attilát az irodalom felé, mert elkezdte kutatni a hun vezér legendáját. „Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön a nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincs. Ez nagyon megdöbbsentett, úgy éreztem, létezésem vonták kétségbe.” Így aztán isten ostora kicsit áttételesen, de mégiscsak katalizátora lett a magyar irodalomnak.

Az anya mos és takarít gazdag házaknál, hogy sikerüljön a gyerekeket visszaszerezni, ám az évek telnek, s csak egy látogatásra futja, amikor a gyerekek immáron idegenül néznek az anyára. Az öcsödi éveket a verés, a kínzás, a megaláztatás éveinek szokás tekinteni, ami valószínű, hogy részben a költő utólagos kreációja, hisz túlnyomórészt azt kellett csinálnia és olyan elbánásban volt része, mint a többi falusi gyereknek. Disznókat őrzött, a földeken dolgozott, s ha rosszul végezte a feladatát, jól elnászpángolták. „Én nem akarok kapálni / én nem őrzöm a disznókat / én nem hajtom ki a libákat” (Szabad-ötletek). Mint vidéken felnőtt kisgyerek tudom, hogy a mit akarok, az ott nem opció. „Öcsödön rossz volt / kellett volna két kis ló, kis nő, kis eke / kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis búza - / minden arányosan hozzám, mint ahogy minden / arányos volt a nevelőapámhoz.” Mint tudjuk, nem csak Öcsödön nem arányosak a dolgok. A hangsúly persze itt a rosszon van. József Attila mindig a meggyötört, magányos, elhagyott és megalázott énből szólal meg és mindent elkövet, hogy ez a keresztúttörténet a lehető legteljesebb legyen. Végigkísérhető, miként alakítja ezt az életutat az 1924-es Ma Este életrajzi riportjától az 1937-es Curriculum Vitae-ig, s a Szabad-ötletek életrajzi utalásai is épp ezt a keresztúttörténetet erősítik meg. Bár az élettörténet tele van gyötrő eseményekkel, ő mégis gyakorta konfabulál. A CV-ben például két évesnek írja magát, amikor az apa elhagyta, holott már három is elmúlt, s kizárt, hogy a visszaemlékezések szerint ijesztően jó memóriájú ember egy ilyet ne tudna pontosan. A gyerekkori sérelmek örökös felhánytorgatásának célja, hogy a

sérelmi alap mindig eleven maradjon, s netán mitikus méretűvé növekedjen. Ezt szolgálják a versek, ahol a képek és élmények gyakorta nyúlnak vissza ebbe az emléktárba. „A kisgyerek, ki voltam, mégis él még” (Kirákják a fát, 1936). A visszaemlékezések és minden verbális közlés örökösen tematizálja a sérelmet, egyedülállóvá teszik azt, ami vele történt, méghozzá úgy, hogy ez a sérelmi alap magában hordozza minden szenvedő sérelmét. Olyan méretűvé van növelve, ami alatt össze kéne roskadni, de ő mégis talpon van. Nem ismeri fel és pláne nem díjazza a világ ezt az erőt és sorsvállalást, de ő mégis végigcsinálja, elemi erővel megy neki a világnak. Bár nekünk még csak lenne, de jogunk nincs kétségbe vonni azt a valóságot, amit a szerző megéltnek tekint, amivel megtámogatja a versben megszólaló ént.

Két év után, 1912 nyarán kerül vissza a mamához a két kisebb gyerek, Etus és Attila, s elkezdődik, helyesebben folytatódik a ferencvárosi nyomorultak élete. József Attila épp úgy él, mint a többi koldusszegény utcagyerek. Egész nap az utcán, az akkor divatos golyózással, focival telnek az órák, kisebb stiklik, apróbb lopások. A mama majd belebebed a munkába, s Jolán is munkát vállal, mikor elvégzi a polgárit, a Bőrgyógyászati Klinikán lesz titkárnő. A szegénység nem számolódik fel, de kevésbé feszítő, laknak és némiképp esznek. Erre az időre (1914) datálható az első öngyilkosság, állítólag sértettségből, és afféle, a nővére iránt forralt bosszúból, mert mikor Jolán rajtakapta, hogy cigarettázik a konyhában, jól felpofozta. Lúgot akar inni, ami a cselédek körében a legelterjedtebb öngyilkossági mód volt ez idő tájt, ám a lúgot nem találja, s helyette keményítőt iszik. „Aztán – aki meghal, az összeesik – a bögrét ügyesen a konyhaszékre ejtve, összeestem. Végignyúltam a konyha kövezetén és vártam a halált... Nagyokat nyeltem, habzani kezdett a szám... minden figyelmemet arra fordítottam, hogy a nyelvemmel minél több habot toljak ki az államra... Nagy szomorúságot éreztem és talán meg is bántam volna a cselekedetemet, ha nőttön nem nőtt volna elkeseredésem amiatt, hogy senki nem veszi észre haladoklásomat... Hangosan fel-felnyögtem... Sóvárogtam, hogy jöjjön már valaki és vegyen észre.” Hogy tudatában volt-e annak, hogy ez nem öngyilkosság, s csak riogatni akart, vagy volt valami tényleges szándék a halálra, a huszonöt éveskori visszaemlékezés ismeretében sem lehet eldönteni. Mindenesetre az öngyilkosság, mint életmegoldás megjelenik a palettán.

Kilenc éves, amikor kitör a háború, az eddigieknél is nehezebbé válik az élet, s a mama is egyre betegebb. „Egyre rosszabbul ment a sorunk. Kivettem a részemet az üzletek előtt való álldogálásokból – volt úgy, hogy este kilenc órakor odaálltam az élelmiszerüzem előtt várakozó sorba és reggel fél nyolckor, mikor már sorra kerültem volna, jelentették ki az orrom előtt, hogy nincs több zsír. Úgy segítettem anyámnak, ahogyan tudtam. Vizet árultam a Világ moziban. Fát és szemet loptam a Ferencvárosi pályaudvarról, hogy legyen fűtenivalónk. Színes papírforgókat csináltam és árusítottam a jobb sorsban élő gyerekeknek. Kosarakat, csomagokat hordtam a vásárcsarnokban stb.” (CV). 1917 novemberében a mama betegségének súlyosbodása miatt a két kisebb gyerek újra nevelőszülőkhöz kerül, most Monorra, ahonnan néhány hónap múlva, februárban hazaszöknek. A mama egyre betegebb, csak tejet bír enni, Attila szerzi be Kispestről a fél liter tejet. Ő a legügyesebb beszerző, amihez ő sem tud hozzájutni, az nincsen. A háború, mint politikai történés nem kúszik be az életükbe, csak egy olyan időszak, ami a létért való küzdelmet tovább nehezíti.

Az utolsó háborús év nyarán a két kisebb gyerek a Károly király gyermeknyaraltatási akció révén heteket tölt Abbáziában. Azt hihetnénk, ebben a néhány hétben valóra válik az első kamaszvers kívánsága. „De szeretnék gazdag lenni, / Egyszer libasültet enni, / Jó ruhába járni kelni, / S öt forintért kuglert venni. // Mig a cukrot szopogatnám, / Uj ruhámat mutogatnám, /

Dicsekednék fűnek fának, / Mi jó dolga van Attilának (Kedves Jocó, 1916–17). De nem. A látványos királyi akció végül botrányba fullad, nyaraltatás helyett deportálás lesz. A sok ezer gyerek ideiglenes szállásokon húzza meg magát, higiénia semmi, ivóvíz, hol van, hol nincs, enni alig kapnak. Egy beszámoló szerint minden nap pakolnak és sírnak, hogy engedjék őket haza, s mindehhez jön ráadásaként, hogy a helyi lakosok, akiket szintén meggyötört a háború, rendkívül ellenségesek az éhes idegenekkel szemben. Talán a nyomor, amiből a két József-gyerek érkezett, s amibe visszakerült oly nagy volt, hogy Attila a CV-ben érezhetően mégis hálával emlékszik vissza erre a nyárra: „1918 nyarán Abbáziában üdültem a Károly király féle gyermeknyaraltatási akció jóvoltából.”

A háború nem, de háborút követő forradalmak eszmeisége viszont áttételesen ugyan, de hatással van az életükre, mert feltehetőleg az egyenlősdi eszméje hozza Makai Ödön ügyvéd számára azt a gondolatot, hogy akár olyan lányt is elvehet feleségül, aki nem a saját osztályából, a felső középosztályból származik. A kiszemelt áldozat a titkárnője, József Jolán. Makai pénze és lakása változást hoz. A mama kórházba kerül, s bár meggyógyítani nem tudják, de legalább szakszerű ápolásban részesül. Attila Szabadszállásra megy a rokonokhoz élelemért, de mire nagy nehezen, amúgy a vagon tetején visszaérkezik, a mama már nem él. Az 1919 decemberében mama nélkül maradt két kisebb gyerek Makai Lovag utcai lakásába kerül. Az összeköltözés nem sül el jól. Makai doktor úrnak szólíttatja magát, Jolán új neve Jocóból Lucie lesz, ha vendégek jönnek Etusnak kis köténykében, bóbitával kell játszani a cselédet, Attilának meg fel kell szívódnia. Makai el akarja tüntetni a vendégei és ismerősei szeme elől az új rokonságot. A gazdától kapott ajándékot, hogy enni és lakni tudnak, megalázásként élük meg a testvérek. És az adományozó sem érzi otthonosan magát az új helyzetben. Örökösök emiatt a házaspár között a veszekedések. Makai lesz hivatalosan a gyerekek gyámja. József Attilának valamilyen szakmát szán. „Egy tavaszon és nyáron át az Atlantica Tengerhajózási Rt. Vihar, Török és Tatár nevű vontatógőzösein szolgáltam” (CV). A sikertelen próbálkozások után a doktor úrnak végül be kellett látnia, hogy taníttatni kell az amúgy kiváló képességű fiút, aki a polgárit könyvek nélkül is jelesre végezte. Talán épp innen ered legendás memóriája, hogy a hallottakból és a véletlenül rés-időre kölcsönkapott könyvekből kellett megtanulnia a tananyagot. Nem csak a saját verseit tudta és szavalt a kívülről, hanem bármit szinte lefotózott az agyával. A vele együtt kezdő pályatársakat, Zelk Zoltánt és Déry Tibort azzal kápráztatta el, hogy már az első találkozásukkor kívülről felmondta nekik egy-egy költeményüket. Zelk ettől ellágyult, Déry túlzónak és dörgölőzőnek találta.

Makai egy rövid próbálkozást követően, mikor papot akartak volna nevelni belőle a szaléziánusoknál Nyergesújfaluban, Makóra adja középiskolába. Ez lesz az első kiegyensúlyozott időszak az életében. A tanárok közül számosan sokra becsülik adottságait, szinte barátjukká fogadják. Rengeteget tanul, megpróbál a legjobb lenni, hogy ne kelljen tandíjat fizetni utána. Mert az egyetlen feszültséggóc, hogy Makai akarata örökösen megjelenik az életében, s ez az akarat a pénzzel toppan be hozzá, s ő ezt a pénzt akarja kiiktatni, hogy ne kelljen egy külső erő kényszere alatt cselekednie. Afféle proletár öntudat ez, mondhatni góg, hogy nélküled is vagyok valaki. Megpróbálja nyaranta összekeresni a szükséges pénzt. Közben a versek egyre fontosabbakká válnak életében. A levelek, amelyeket Jolánnak küld, legfőképp a pénzre – hogy nincsen, vagy, hogy ami volt, mire költötte – koncentrálnak vagy a legfrissebb versekre. A kamasz fiú megjelenik a Nyugatban. „Csodagyereknek tartottak, pedig csak árva voltam” (CV), írja a tőle megszokott fordulattal, amikor a zsenialitás hitét és a kiszolgáltatottságot ellentétbe állítva

végül is mindkettőt megerősíti. Egy tanára segítségével eljut Juhász Gyulához, aki rajong az új tehetségért, biztatja az írásra, majd a hamarosan Szépség koldusa (1922) címen megjelenő első kötetének megírja az előszavát. „József Attila Isten kegyelméből költő, ezt meg lehet és meg is kell mondani, és nagy fiataltsága olyan ígéretekkkel teljes, amelyeknek beváltása – és ez nemcsak és nem mindig a költőn múlik egészen – őt a leendő magyar poézis legjobbjai és legigazabbjai közé fogja emelni” (Juhász Gyula: Előszó).

Hiába a 17 évesen kijött kötet, Makai Ödön ezt az egészet csak afféle játszadozásnak tekinti, amivel mélyen sérti az ifjú költő önértetét. Az anyagi függés felszámolása céljából elhagyja az iskolát és munkát vállal. Bár az iskolának való háttal fordítás csak látszólag saját döntés. 1922-ben olyan esemény történik, amit az internátus nem tolerálhat és kizárják. „Hogy bizonyoságot tegyek arról, írja Jolánnak, helyesebben Lucienek, mégis szeretlek, jobban, mint Te gondold, megsúgom, hogy a vizsga felé haladó napokban, valami dekadens pillanat hatása alatt 'meggettem' hatvan drb. aszpirint, este fél kilenckor, egy óra múlva végig vágódtam a folyosón 41.6C lázzal. Tíz órakor gyomormosás, elég kellemetlen valami, istentudja hány nap fekvés, aztán a színjeles bizonyítvány.” Egy másik levél tanúsága szerint egy év múlva újabb kísérlet következik. „Különben vonat alatt is feküdtem azóta, de engem fölszedtek, előttem valakit elgázolt” (Levél Lucienek, 23. május 14.). Később a család biztatására levizsgázik az utolsó két évből és beiratkozik a szegedi egyetem magyar-francia-filozófia szakára. Mint mindig, ha valami új helyzetbe kerül, most is hihetetlen erővel veti bele magát a tanulásba, a lelkesedés addig tart, míg az egyetem nyelvészprofesszora, Horger Antal (írói nevén Halász Péter vagy épp Horgász Pál) el nem tanácsolja a tanári pályáról. „Lehettem volna oktató, / nem ily töltőtoll-koptató / szegény / legény. // De nem lettem, mert Szegeden / eltanácsolt az egyetem / fura / ura. // Intelme gyorsan, nyersen ért // a 'Nincsen apám' versemért” (Születésnapomra, 1937). Bár nem rúgták ki, hiszen csak a tanári oklevél megszerzését vonták meg, a korábban a tanulmányaiiba oly lelkesen belefeledkező költő már csak ímmel-ámmal jár az órákra. Szeged leszerepelt előtte. A leszereplést tovább fokozta, hogy perbe fogták egy verséért, a Lázadó Krisztusért (1923). Az Élet-subás Úrról kissé Ady és a nyugatosok modorában írt verset istengyalázás okán perelték. Ez a per ugyan meghurcolta a szerzőt, s első fokon egészen felfoghatatlan mértékű büntetést kap (nyolc hónap börtön és kétszázezer korona pénzbírság), végül a Kúria megszünteti az eljárást. A per ismertté tette az ismeretlen alkotót, akinek becsvágya, naggyá lenni akarása egy jottányit sem csökkent. „Csókol Attila, a hírneves költő, / melyet nem szül kettő / sőt három emberöltő” (1921). Hamarosan Bécsben látjuk viszont. Ott jár családi támogatással, de koldus-szegényen egyetemre. A szegénységből hamarosan néhány új ismerős rángatja ki, többek között Hatvany Lajos, aki ez időben épp emigrációban él. A modern magyar gondolkodás és művészet számos nagysága lakik ekkor az osztrák fővárosban. Attila megismeri Lukács Györgyöt, Balázs Bélát, Lesznai Annát és megkönyékezi Kassákot, aki meglátva a rímes verseket, a legenda szerint csak annyit mondott, hogy ez a költő afféle ügyeskedő, értve ez alatt, hogy formákkal játszadozik, holott a háborút követően a rímes vagy szabad vers Kassák számára erkölcsi kérdés volt. A rímekkel való játszadozást a morális züllöttség és a szellemi elmaradottság jelének tekintette. Hozzá kell tenni, egy későbbi időkből való kritikában József Attila sem bánt kesztyűs kézzel a kálvini alkatú avantgárd harcossal. „Mindelőtt állapítsuk meg, hogy Kassák versei, noha agymunkatermékek, egyáltalán nem elmeművek. Nincs bennük semmi olyasmi, ami az elmeműre bármiféle módoska módján jellemző volna. Írásokat ír, amelyekben nincsenek meg az írás jelei. Mondatokat mond, amelyek a mondattani kapcsolatokat nélkülözik. Képeket kép-

zel, amelyek közül hiányzik a szemléleti folytonosság. Gondolatokat gondol, amelyek jelentést nem hordoznak. Összetételeket gyárt, anélkül, hogy dolgának jelentősége volna. Avagy miféle jelei vannak az ilyen írásnak, miféle kapcsolatokra lelni az ilyen mondatok között, mifajta folytonosságot szemlélhetünk az efféle képeken át, bukkanunk-e jelentésre az ilyen gondolatokban, egységnek mondhatjuk-e az ilyen összetételeket, és egyáltalában van-e jelentősége az ilyen dolgoknak és mindezek illetően összedolgozásának hogy: 'A virágnak árnyéka van, a felhőnek aranyból koronája minden a te szemeidtől függ s attól az acélcilindertől, ami a domboldalon ketyeg?' Ez csak egyetlen sora, egyetlen versének kezdete. De a folytatása se más, de a többi 34 drb. se más" (Kassák Lajos 35 verse, 1931).

József Attila közeledik mindenkihez, minden kisebbségi komplexusa ellenére megpróbál beilleszkedni, s nem utolsósorban előnyökhöz jutni. „Bécsből, írja a CV-ben, egy szörnyű nyomortanyáról, ahol négy hónapig lepedőm sem volt – egyenesen a Hatvany kastélyba kerültem vendégnek Hatvanba.” Az önéletrajz kicsit megint csúsztat, hisz a nyomorultságból már előbb kikeveredik. „Nem kellemetlen, írja Lucienak 1926 júliusában, a császári vadaskert kellős közepén, Erzsébet Királyné Kaiserin Elisabeth volt lakosztályában, mely Hermes-villának neveztetik a laikus burzsoázia által két hetet, esetleg csak egyet eltölteni.” Csak ezt követően kerül a hatvani kastélyba nyárra. Pazar életkörülmények, megbecsülés a háziak részéről. „Gyönyörű park szobám olyan, olyan, amilyen még nem is volt, saját külön íróasztallal” (Lucienek, 1926. augusztus 2.). Most tanul viselkedni, késsel-villával enni. A szárnyasokkal megküzdeni nem kis feladat, de ott a német nevelőnő, Hertha, aki megsegíti, ha ilyen vacsora van, kéresse a szobájába, s majd ott közösen megtanulják a kés-villa használatot. Megtanulták, s még valami mást is, szerelem szövődött a két ember között, s ez most már nem az a diákrajongás, mint volt Makón Gebe Mártáért (Üdvözlés, 1922), Deák Olgáért (Szerelmes vers, 1923) vagy Espersit Máriaért (Lányszépség dícsérete, 1923). Attila rögvest el is határozza magát, hogy Herthát elveszi feleségül, ahogyan elhatározta a tíz év körüli Fuchs Reneé esetében is még kisiskolásként.

A ház úrnője, Hirsch Albertné, Hatvany nővére felajánlja József Attilának, hogy elintézi, hogy Párizsban tanuljon. És elintézte, igaz, a zsidó hitközség támogatásával, amint a pártfogó jelezte is egy arra érdemes zsidó fiatalember helyett. Beiratkozik a Sorbonne-ra, elkezd vadul franciául tanulni, már megint, mint minden kezdetnél irgalmatlan lendülettel. A maga számára kiötlött módszertől ma valószínű a legigénytelenebb nyelvtanár is fálnak menne. „A magyar-francia szótár első negyven oldalát tudom kívülről, pedig csak négy napja tanulom. (...) Így azonban napi tíz oldallal egy hó múltán kívülről tudom a szótárt és ha közben a felét elfelejtem, akkor is tudok úgy kb 18000 szót” (Lucienek, 1926. október 15). Franciául kezd el verset írni, néhány meg is jelenik. A párizsi évek minden lendületessége ellenére megint csak a kolduskenyér időszak volt. A levelek tanúsága szerint örökös a pénzhiány és az éhezés. Hogy pontosan mit jelent ez, ma már nehéz megítélni. Mindenesetre az év lezártaival egy hónapot tölt a költő nemzetközi vándorokkal együtt a tengernél egy halászfaluban. Etus is utána utazik. Alig tudnak hazajutni, mert egy nizzai kaland során szerzőnk ruletten eljátssza az útiköltséget.

Nem nehéz észrevenni, hogy József Attila életében a szegénység és a relatív jólét elég gyakorta váltogatta egymást. Mintha a nyomorultságba bekínálkoztak volna a jó, némikor egészen kiemelkedő körülmények. A vágyat, hogy kikeveredjen a mélyszegénység fogságából, s a lehetőséget, hogy ne ragadjon meg gondolkodásában a megélhetésükben megalázottak szintjén, épp ez a váltakozás okozza. A jobb időszakok keltik fel benne a szellemi érdeklődést, hozzák a tanulmányokat, a tudást, s persze tovább erősítik benne a naggyá levési ambíciót, ahogyan

elmélyítik a sérelmeket is. Miért nem jár nekem örökösen az, ami a Hatvany családnak jár? Miért nem jár nekem az, ami Illyés Gyulának jár? Pláne Illyés Gyulának, akit néhány év pajtás-ság után tulajdonképpen élete végéig szinte patológiásan utált, ha véletlen egy verse a kezébe került a sárga földig alázta. „Téged szeretnek: könnyen értenek, /nem kérdezed, ha félni kell, hogy félj-e; /én tulmagasra vettem egemet /s nehéz vagyok, azért sülyedtem mélyre” (Egy költőre, 1937). A sértett öntudat, hol porrá omlik, hol gigantikussá növekszik, s belefut az 'én vagyok a legnagyobb' érzésébe. Neki megalázó, ha pusztán jó költőnek tartják vagy kiválónak, egyedüli akar lenni, aki minden minősítés fölött áll. „Én költő vagyok, de nem kell dicsőség, / ne ünnepelje bennem senki hőstét / ily ünneplést én Istenre hagyok / Ő az, hogy nincs nagy, kinél nincs nagyobb” (1937).

A külhoni vándorlás új gondolatokat is hoz szerzőnk életébe, megerősödik és ideológiailag is megkapja a baloldali, ez idő tájt anarcho-kommunista gondolat, Párizsban be is lép az Union Anarchiste-Communiste-be. Immáron megnyílt számára egy eszmerendszer, aminek alapján logikusan tudja kritizálni a társadalmi rendet. Ebből az időből kevés írott anyag maradt, főleg a levelek, de hamarosan megszületnek azok a baloldali versek, amelyek amúgy még nem szigorú agitatív hanggal, de már egyértelműen nekimennek a társadalmi rendnek. Az ekkor született dalok játékosak, viccesek, nincs bennük rigorózus követelőzés és makacs akar-nokság. „Ahol nincsen villanylámpa, gyűjtsd a burzsujt gyertyalángra, / ahol nincsen hús a babban, / füstölt burzsuj főjön abban” (Szabados dal, 1927). Ebben az időben fokozódik a tudományos érdeklődése is, bár makói tanára és barátja, Galamb Ödön szerint már korábban is érdeklődött Einstein és a relativitás-elmélet iránt. Egy Bécsből írt '26-os levelében hosszasan fejtegeti, mit gondol az új fizikai felfedezések kapcsán. A tudományosan kicsit amatőr szövegben egészen unikális észrevételek vannak, például pozitív elektronokról ír, holott a fizika ezt csak 1932-ben fedezi fel. A legfontosabb azonban, hogy a művészet kapcsán tett észleléseit köti a természettudományokhoz. „A művészettel kapcsolatban született elgondolásaim juttattak oda, hogy most már a fizika nyelvén kifejezve, jelen van egy másik Univerzum is. Ti. a mi univerzumunk a pozitív és negatív elektronok rendszere, és a másik jelenlévő univerzum pedig azoké, melyekhez képest a jelen ismert negatívok-pozitívok; illetve a jelen ismert elektronok pozitív és negatív egyedei által alkotott rendszer – pozitív rendszer, és ennek megfelelően van negatív rendszer is” (Galamb Ödönnek, 1926. január). Ez a figyelem és gondolkodás egyértelművé teszi, hogy a kortárs tudomány és művészet ember- és világgépe mindig kéz a kézben halad. A tizenkilencedik század ok-okozati rendszerre épülő nagy realista regényei tükröi a kor newtoni alapokon nyugvó tudományos gondolkodásának, s nem véletlen, hogy a kvantumfizika felfedezései után ezt a logikát ma már csak a ponyvaregények szerzői követik. József Attilánál ez a tudományos érdeklődés hozzájárult az egzakt nyelvezés kialakításához, hogy lehántsa a felesleges érzelmi tónusokat a versekről, s nem utolsósorban megalapoztak olyan slágerverseket, mint az Eszmélet (1934) vagy az Óda (1933).

Ez az időszak a tudomány terén szerzett ismeretek és az ideológiai változás mellett a poétikai felismerések szempontjából sem elhanyagolható. A Párizsból Gáspár Endre műfordítónak írt 1926-os levelében beszámol, miféle változások várhatók a költészetében, s tulajdonképpen már ekkor, 21 évesen megfogalmazza azokat az esztétikai elveket, amelyekhez egész életében tartani fogja magát. „A romantika elillant belőlem, s ami még maradt volna, azt akaratlanul fújtam széjjel. Azaz semmi sincs, amit megokolás nélkül leírnék, csupán azért mert tetszik.” „Ezek után természetesen arra törekedtem, hogy minél tényszerűbben fejezzem ki az elmondandót, még-

pedig a szimbólumi lehetőségek kizárásával, vagyis, hogy az elmondott tény minden mellékgondolat kizárásával jelentse az érzést.” „Verset – írja alább – most már oly komolyan írok, mintha sortűzet vezényelnék az elítélre vagy autót vezetnék a tüntetők között. Ha kezembe veszem a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai feladat előtt állok s hogy ezt a vállalt, illetve szerveztem és fene tudja, milyen erőik által diktált stúdiumot a legpontosabban kell megoldanom.”

A művészet elmélete már egész fiatalon érdekli. A fennmaradt töredékekből, levelekből, félig megírt dolgozatokból látszik, hogy a cél egy általános művészetesztétika létrehozása. Rendkívül inspiratív gondolatok tárháza ez a néhány tucat szöveg. „Búját-baját és örömét a kovács belekalapálhatja a patkóba az mégis legföljebb arra a kovácsra lesz jellemző, de semmiesetre sem a patkóra” (A kompozícióról, 2), írja kihangsúlyozva ezzel, hogy az alkotás első lépése, hogy a mű tárgyat leszakítjuk a privát érzelmekről és tárgyszerűen formáljuk. Ugyanakkor, ha mélyebben vizsgáljuk az alkotás folyamatát, láthatjuk, hogy nem ez a teljes igazság. A mű sosem tud olyan tárgyszerűvé válni, mint egy kézműves termék, hiszen a belőlünk kiszakított és tárgyszerű alakításra átadott téma folyamatosan kapcsolatot tart a létrehozó aktív érzelmeivel és megihletődik általa. Így alakul ki az a furcsa kettősség, ami egyszerre teszi a művet eltávolítottá és kapcsolódóvá. Minden művészi megszólalás mimikri. Szerepből beszélünk, ám fontos, hogy mennyire engedjük magunkhoz közel ezt a szereplőt, s hogy a szerep ne legyen ellentmondásban a tényleges lelki alkatonkkal. József Attila nagyon közel engedi magához ezt a szereplőt. Közvetlenek a megszólalásai, hétköznapi nyelvet használ és azt a látszatot kelti, hogy a versben megénekeltem én azonos velem. Ezt kihangsúlyozza az életrajzi elemekkel, pontos utalások vannak, s számtalanszor megnevezi magát vagy épp a szerelmét. A művészi aktust mindig szeretethiány generálja. Szeressetek jobban, s akkor felszámolódik bennem a szorongás, a félelem a világtól. József Attila szeretetvágya ebből a nagyon közvetlen versalany használatból is jól látszik. A mű által keltett hatást azonnal vissza akarja szeretetként csatolni, még hozzá a privát énjébe. Az első kötet Kassák által irtóztatónak tartott címét, a Szépség koldusa helyett a szeretet koldusára lehetne váltani. Amúgy versek és a visszaemlékezések mutatják, mennyire benne volt szerzőnk jellemében a koldulás, a kéregetés. Bármennyire is megalázzónak tartotta, mégis volt benne valami olyasmi, hogy nekem jár az, hogy segítsetek, s ha valamit nem kapott meg vagy keveset kapott, a világ ellene való acsarkodásának érezte. Holott kirajzolható a keresztúttörténet mellett, amit József Attila alaptörténetnek tekintett, egy másik, a megsegítés története, ott voltak a segítők is végig az életében, Makai Ödön, a makói tanárok, Juhász Gyula, Hatvany Lajos és Hirsch Albertné, Hatvany Bertalan és sorolhatnánk. De az ő megszólalásának biztonsága épp a szenvedéstörténetből fakad, ekként a segítők csak úgy szerepelhetnek, mint akik megtették azt a minimumot, hogy szerzőnk még tudjon szenvedni.

Az esztétikai írások másik fontos gondolatrendszere az egyedire és általánosra vonatkozik. A műalkotás se nem ez, se nem az, állítja, de valójában ez is és az is. Ha pontosítanánk, azt kéne írunk, hogy a műalkotásban az egyediség és az általános vagy tipikus aránya hozza létre a befogadás lehetőségét. A tipikus segít abban, hogy rögvést felismerjük, hol vagyunk, az egyedi pedig lehetővé teszi a személyes azonosulást.

Olyan kulcskérdésekbe is belemegy, mint a valóság és a mű viszonya, hogy miképpen válhat a mű teljes világgá, amikor nincs benne az egész világ. Azt írja, a mű terébe, ha belépünk ez a teremtett tér válik az egyetlen valósággá, mert minden egyéb valóságokat maga mögé utasít. Ami részben igaz, másrészt mégsem teljesen, hisz a mű terébe a magam tapasztalati anyagával

lépek, ami kívülről hozott valóság, s amikor a mű tapasztalati anyaga és az anyém, mint befogadóé találkozik, akkor válok érintetté, akkor történik meg a katarzis. Ha a saját valóságom nélkül lépnék a műbe, mindig kívül maradnék, ismeretterjesztő utazás lenne a mű megismerése, s a megérintettség elmaradna. Mondhatni, a mű nem maga mögé utasítja a belső valóságomat, hanem maga mellé emeli, s mint afféle cimborák, együtt teremtik meg a műélményt.

Bár a Benedetto Croce intuícióalapú esztétikájának hatásától és ellenhatásától nem mentes szövegek számtalan izgalmas gondolatot hordoznak, esztétikai szempontból a Babits-kötetről írt kritika (Az Istenek halnak, az Ember él – Tárgyi kritikai tanulmány Babits Mihály verseskötetről, 1930) a legérdekesebb, mutatván, hogy egy alkotó akkor tud igazán pazar gondolatokhoz jutni, amikor konkrét mű kapcsán beszél a művészetről. Csak néhány alapvető idézet, amit érdemes volna akár kátészerűen tanítani minden idők kezdő alkotóinak: „A lélek pedig e legnagyobb szükség okából (ti, ami miatt a költő verset ír) átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhető művészetet alkot. Műalkotáson kívül egészet soha nem szemlélünk” (1). „A kész művek csoportja felosztható erkölcsösökre és erkölcstelenekekre... A művek önértékét azonban az efféle csoportosítás nem érinti” (2). Az elméleti bevezetőt követően görccs alá veszi a verseket és kegyetlenül elbánik Babitscsal, s ugyanakkor számos fontos verstani kérdést érint, kikel a zavaros megfogalmazások, a képzavarok, a hanyag formakezelés és a pontatlanság ellen. Kitűnő példákat talál Babitsnál mindenre. És olyan fájdalmasan evidensek az igazságai, hogy ezt olvasva teljesen lemeztelenítve látjuk a nagy irodalmi döntőnőket. A leplező kritikának meg is lesz a következménye. Hiába várományosa az ekkor induló Baumgarten-díjnak, ami megoldotta volna gyalázatos anyagi helyzetét, ezzel a szöveggel a díjazást, ami Babits döntésétől függött, ellehetetlenítette.

Minden alkotónak fontos, hogy mi az a hely, ahonnan beszél a világról, József Attiláé a magányos, el nem ismert, szegény alkotóé, akit zsenialitása és persze származása elrekeszt a többiekől. Mintha mindig, amikor jobbra fordult volna a helyzete, provokálni akarná a jó fordulatot. Nem akarta elveszíteni a megszólalás biztonságos helyét. Olyan ez, mint a betegség, ami tele van gyötrődéssel, fájdalommal, megaláztatással, mint a rossz házasság, amiben fájdalom perceket is tölteni, de nem akarom elhagyni, mert odaszocializálódtam, a rossz a számomra ismerős világ, a biztonság. Egyik rajongott példaképe Villon, ő a minta számára, hogy ha netán valaki kiemelné a szerepköréből, miképpen sodorja újra bajba magát. Mert ha elhagná ezt a helyet, kockáztatná a megszólalást, ami számára a legfontosabb. Már a Makóról írott levelek sem fókuszálnak másra, csak az írásra, ja és a pénzért való kuncsorgásra. Adjatok pénzt, hogy élni tudjak és létre tudjam hozni a remekműveket, ugyanakkor sosincs annyi pénz, hogy kikeveredhessek a nyomorultság életvilágából. S ha mégis, objektíven nem is úgy van az az éhezés, mint azt írja, akkor nem hiszem el, hogy vendégségbe hívnak a jóakaróim és megettetnek. Emlékezetes egy Hatvany Bertalannál való vendégeskedés, amikor a napok óta éhező József Attila csak különleges koktélokot kaphatott, amitől teljesen kikészült. Számtalan történet igazságtartalma kérdéses, de valóságos épp nem a valósággal való összevetésben mérhető, ahogyan a műalkotás valósága sem a valóságon, hanem önmagán belül igazolható, József Attila valósága az volt, amit ő valóságnak élt meg.

Visszabódulva az elméletből a fiatalkori költészethez, ahol szerzőnket elhagytuk valahol Makón, Bécsben és Párizsban. Ha végigolvassuk a korai versanyagot, látható, hogy olyan alkotóról van szó, aki rendkívül ügyesen tud belebújni más alkotók mentéjébe. Nem költője ez időben ő a költészetnek, hanem színésze. Hol Ady, hol Juhász Gyula, vagy csak általánosan a nyugat-

tosok egyenruhájában díszeleg. „Már adybb vagyok Adinál,” írja Jolánnak Makóról 16 évesen, s tényleg elég csak az 1922-es versek címeit sorolni, hogy ez napnál világosabban látszódjon (Ősapám, Fiatallételek indulója, Nagy ajándékok tora, Ó, zordon Szépség, Bús magyar éneke, Baál). Vagy belekukkantani egyik-másik ’23-as versbe: „Versem komor, félelmes bajtárs, / a jajmezőn, ha nagy a zajgás” (Versem komor...). Némikor az újnépíesség jegyében felező nyolcasos népdalformában énekel. Sokáig ezt az irányt, Erdélyi Józsefet, később a tisztaeszlári perről írt versével (Solymosi Eszter vére, 1937) elhíresült költőt tartja a legkiválóbb alkotónak, holott egy nagyon egyszerű dalköltészetről van szó Erdélyi esetében, ami a jó ritmuson és az egyszerű közlésen kívül más erényekkel nem bírt. De ekkor épp ezt a természetes és egyszerű, mindenki számára érthető megszólalást tartja az egyik legfontosabb útnak, s ennek nyomai tulajdonképpen az életmű egészén tetten érhetők. A népdalszerű versek, amilyen a Szegényember balladája (1924), a Kertész leszek (1924), a Tiszta szívvel (1925), az Ülni, állni, ölni, halni (1926), a Betlehemi királyok (1929), a Regős ének (1930), A kanász (1932) minden korszakban felfelbukkannak, olyannyira, hogy még az utolsó vers záró strófájában is népdalt idéz meg: a „Szép a tavasz és szép a nyár is” sor (Íme, hát megleltem hazámat, 1937) egyértelműen utal a „Szép a tavasz, szép a nyár, / Szép aki párjával jár” kezdetű Bartók-gyűjtésre. Rengeteg népdalt ismert, szöveget és dallamot is. Magyar Mű és Labanc Szemle (1930) című vitairatában lándzsát tör a népköltészet nagyszerűsége mellett. „Tény az, hogy egymagában egyetlen műköltő sem kelhet versenyre a népköltészettel, amely értékes mozzanatainak egyetemében a tiszta valóságra való tiszta eszmélet páratlan teljességét éri el.” És egyértelműen állítja, hogy nincs egy nemzetnek két költészete, „a műérték szempontjából különben is közömbös, hogy a csodálatos tökélyű Odysseiat egy Homérosz nevezetű egyének köszönhetjük-e, avagy a barangoló kobzosok százainak.” Mindennek a szemléletnek a természetes és egyértelmű közlés vágyának következménye a beszélt nyelviség alkalmazása, amely hihetetlen erővel megnöveli az artisztikus képek, s a versben megszólaló én erejét. „Úgy reméltelek, mint kétségbeesve, / hülyén, (még ifjan) hívtam a halált - / nem jött hálaitest” (Elmaradt ölelés miatt, 1936), „Mint aki orvosért / vágat vad utakon, / úgy dobog a szívem. / Hallgatom, hallgatom. // Mért fekszel betegen? / Mi kéne? Két pofon? / Nyugalom, szerelem. / Szerelem, nyugalom” (Kedvesem betegen..., 1937). A harmadik út, ami bizonyos szempontból a legkevésbé volt adekvát szerzőknél, ez a szabadverssel való kacérkodás volt, amilyen az Ekrazittömeg, a Pilóta (1925), az Ifjúmunkás, a Munkás, a Kovács (1926), tele szürreális és expresszív képekkel. „Az utak lassanként fölemelkednek s észre se / vesszük, hogy levegőben járunk. / Eltvedt sugaraink visszazállnak a vadmadarak / tojásaiba” (Ekrazittömeg). „Tűz van! / Ég a malom! / Ne bántsatok, én nem akarom, / jaj, tán csak bennem ég az a malom?” (Tűz van, 1924). Ez a Kassákot idéző mimikri egy olyan szerző számára, aki könnyeden és felszabadultan bánik a formákkal, s nem idegenkedik a legegyszerűbb rímszerkezetek érvénnyel való megtöltésétől, akár a ragrímektől sem (Ülni, állni, ölni, halni, 1926, A hetedik, 1932), annak a szabadvers volt a börtön. Bár a képalkotás terén végül is az avantgárd meghozta az eredményét, a szürreális vagy épp expresszív képépítés innentől folyamatosan fellelhető a versekben.

József Attila az irodalomban akkor jelenlévő három esztétikai és egyben hatalmi bázist próbál bevenni, tulajdonképpen félsikerrel, s e három mellé csapódik hamarosan a negyedik, a baloldali kommunista eszméket megéneklő agitatív hol legális, hol illegális pártköltészet (Favágó, 1929, Párbeszéd, Szocialisták, 1931, Mondd mit érlel..., 1932, Bérmmunkás dala, 1933). E négy front tulajdonképpen le is fedti az országot eszmék és érdekcsoportok szempontjából. E

négyes irányultság, ami a társasági viselkedéséből és működéséből is kiolvasható volt, okozta, hogy a kortársak afféle kaméleonfigurának tekintették, vagy netán köpönyegforgatónak, aki hol ennek, hol annak válik szócsövénév, de végül, mint a József Attiláról mintázott Nagy Lajos-hős, Gerlei a Budapest nagykávéház című regényben, az elvárások szerint alakítja a verseit, s ott köt ki, ahol kifizetik a kávéját.

Mindent elkövet, hogy beleilleszkedjen az irodalmi életbe. Barátkozik, társaságba jár, örök helye a Japán kávéház. Itt vannak, akik inkább modernek, az öregek a New Yorkban vagy a Hadikban székelnek. Bár átmegy máshová is, csapódik az öregekhez, ha lehet, például egy időben Karinthy fegyverhordója lesz, később Kosztolányiért rajong, Tersánszky, Nagy Lajos íróként is a kedvencei. Örökös sakk- és vitapartner. És mindenben győzni akar. Ha egy vita nem zárul le, mellécsapódik a vitatársnak és hazakíséri. Nem számít, ha mint Nagy Lajos esetében volt, a másik egy szót se szól. Nem lehet levakarni, tapad. Kerülni kell a vele való ütközést, mert fél nap, fél éjszaka akkor elveszett. Néha még a vitákért lelkesedő zeneszerző, Reinitz Béla is kiájul mellőle. Mennek haza, éjjel öt van és József Attila még mindig nyomja Nagy Lajosnak, akinek már nincs kedve szólni sem, csak egy mondatot mond, búcsúzóul, mikor becsönget a házba. Az a baj Attila, hogy te azt hiszed, mindenben csak neked lehet igazad.

A társasági mozgás hozza 1928-ban az első nagy szerelmet, Vágó Mártát, aki később a mi profán Krisztusunk egyik evangélistája lesz. Bár év elején még Lucának énekel és vall szerelmet, s írja azokat az apró gyöngyöket, a Ringatót, és a Tedd a kezedet, amitől tényleg megszakad a szív, ha van. „Tedd a kezed / homlokomra, / mintha kezed / kezem volna. // Úgy őrizz, mint / ki gyilkolna, / mintha éltem élted volna. // Úgy szeress, mint / ha jó volna, / mintha szívem /szíved volna.” József Attilát nem zavarta, kinek van címezve a vers, hogy gyaníthatóan Wallesz Lucának vagy netán az anyukájának, Gyenes Gitta festőnőnek, hiszen szerzőnk mindkét irányban próbálkozott, s a versben megnevezett gesztus, a homlokra tett kéz mélyen anyai jellegű. Faludy György elmondása szerint egyszer megkérte a Gyenes Gittánál összegyűlő művészársaságot, hogy nézzék az erkélyről vasárnap délután a menetrendszerűen közlekedő ceglédi személyvonatot, mert ott ki fogja mutatni a Luca iránti szerelmét. A népes társaság ott tolongott az erkélyen, mikor feltűnt a vonat. Attila kihajolt az egyik ablakon, kalapját maga mögé hajtotta és gyufával lángra lobbantotta a korábban benzinnel meglocsolt haját. Bárkihez is szól a vers, a második találkozásukkor ezt olvassa fel Mártáéknál. Szerzőnk először keveredik művelt, viszonylag jómódú, a budapesti értelmiségi közegben otthonosan mozgó liberális család életébe. Ez a család a belső működésével és kapcsolatrendszerével, egyszerre ijesztő és egyszerre vonzó is. Ő is ilyen családban szeretne élni, neki is ilyen életkörülmények, kapcsolatok, a világban való mozgás magabiztossága kell. A budapesti elit akkor is egy zárt társaság volt, jól képzett és jómódú férjek és feleségek, akik között Attila minduntalan megélte az idegenséget, bár szinte nem hajtotta más, mint királynak lenni ebben a közösségben, valami csoda, mondjuk a versek révén újraírni a hierarchiát. A családtól való lenyűgözöttséget követi a Mártától való lenyűgözöttség. Szerelem ez, a másiktól teljes odaadást követelő szerelem, ami alig, hogy elindul, József Attila bejelenti az igényét a házasságra, s persze a mielőbbi testi együttlétre. Tudjuk nem ez az első ilyen ajánlat, s persze nem is az utolsó. Az apa szemben József Attila későbbi gyanújával, hogy az osztálykülönbségek miatt meg akarta akadályozni a kapcsolatot, végül is hozzájárul a házassághoz. Csupán két feltétele van, legyen József Attilának állása, amit el is intéz neki, s hogy Márta menjen egy évre Londonba tanulni. Ha ezt kibírja a kapcsolat, nosza. De nem bírta ki. Mindenki másképp emlékezik, József Attila Márta eltávolodását éli meg, s hogy a szülők a kez-

deti elfogadás helyett, minden erővel le akarják beszélni a lányukat a házasságról. „Azt kívántad tehát, írja az egyik utolsó levélben, hogy hasonló legyek olyan emberekhez, akiktől lényegileg különbözök, szerinted hátrányomra, szerintem előnyömre, de mindenesetre minőségileg.” (Vágó Mártának 1928. 12. 15.). „Egy jómódú lányt szerettem, / osztálya elragadta tőlem. / Kétnaponta csak egyszer ettem / és gyomorhajós lett belőlem”, írja a Végül című versben, s végül a szakítás következtében neuraszténiával kórházba is kerül. Márta indoka inkább az lehet, bár ez inkább mese, mint valóság, de ki fogadná el, hogy egzisztenciális okokból leszámol egy szerelemmel, hogy neszét veszi, az ekkor már illegális vagy féllegális baloldali szintéren is mozgó költő összetalálkozott valakivel, azzal a bizonyos Szántó Judittal, akinek már volt egy költő férje, a vonalas kommunista, a világforradalmat most épp Moszkvában szervező Hidas Antal. Judit kemény volt. Nehéz múlttal, apátlansággal, szegénységgel és teljes elkötelezettséggel a kommunizmus mellett. A barátok utálták. Ez nem Attilához való, mondogatták, holott öt évet végül is ő tartott rendben, hogy volt lakás, volt enni, volt megvarrt ruha, s legalább hatszor mentette ki Attilát a végzetes idegösszeomlásból. Épp ez az az öt év, amikor József Attila költészetete elindult az abszolút csúcusra.

A Párizsból való hazaérkezés után összességében inkább tekinthetjük József Attila életét kórtörténetnek, néha párttörténetnek, mint élettörténetnek. Alig van dokumentált esemény. Négy exponált szerelem és idegbántalmak. Költözések, szegénység, sértődések, megbántódások, irodalmi haragvadások. Mintha szerzőnk életének lényeges, mondjuk úgy a felkészülés evangéliumi szakasza Párizsban lezárult volna. Mintha semmi más nem volna hátra, minthogy a gyerekkorban összeszedett és belül gigantikusra növesztett szenvedés keresztjét végigcipelje a Kálvária-dombra. Még hozzá egyedül, hisz ennek a költészetnek a története az egyedül cipelés története. Ha az önállósult költészetet szakaszolnánk, akkor az első törekvés valamiféle panteisztikus vágy, hogy úgy feloldani az alapszorongásokat, hogy az ember feloldódjon a természetben, ahogyan a Nem én kiáltok versben írja, „Légy egy fűszálon a pici él / s nagyobb lesz a világ tengelyénél” (1924) vagy a plasztikus és eleven képekben az ént és a természetet bonthatatlanul összefonó Harmatoscskában, „Fáradt és együgyű, / vagy tán csak jó vagyok / s reszketek, mint a fű / és mint a csillagok” (1929). E feloldódással párhuzamosan, illetve e feloldódás kudarcát megélve jön a másokban, a közösségben való feloldódás vágya. Erről szólnak a proletár-versek, a közösség megtalálásáról és felvállalásáról. „A mozgalom vár, munka és család, / míg megbukik a kizsákmányolás, / a sarló villan, sujt a kalapács / s börtönről, gyárról lehull a lakat. / Éljen a Szovjet, a munkástanács! / Testvér, segítsd a lebukottakat” (Lebukott, 1930). „Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt / majd felszállsz! (Szocialisták, 1931). Ám hamar dugába dől ez az akarat is és marad a létnek kitett, magára maradt én. „Az ember végül homokos, / szomorú, vizes síkra ér, / szétnéz merengve és okos / fejével biccent, nem remél” (Reménytelenül, 1933). „Tudod, hogy nincs bocsánat, / hiába hát a bánat” (Tudod, hogy nincs bocsánat, 1937). A reményt veszített a világtól való elidegenedettségből újra és újra kétségbeesett küzdelmet folytat, hogy kitörjön, hogy az utolsó csatorna, a szerelem révén újra feloldódjon a világban és felszámolja az ember és természet, ember és másik ember viszonyába belekódolt ontológiai feszültséget. „Én nem a tusától szabódom: / szerelemért csalog, ölök - / bár lehetőleg korrekt módon” (Csak most..., 1937). Erről a küzdelemről szólnak a Gyömrői Edithhez és a Flórához írott versek. „Tudnál-e Flóra, annyira szeretni, / erényeidből épül-e szerencse. / hogy mind a kint, mit nem lehet feledni, / hű szeretőd munkáján elfeledje?” (Flóra, 1937). És minden mögött ráadásul ott ólálkodik a determináltság, hogy nincs menekvés. „Nem emel már

föl senki sem, / belenehezültem a sárba. / Fogadj fiadnak, Istenem, / hogy ne legyek kegyetlen árva” (Nem emel föl, 1937).

Az életmű olyan keresztúttörténet, amely során a versben beszélő én megpróbálja a kijutást a magányból, majd újra magára marad az Olajfák hegyén és a Golgotára felkaptatva. Nincsenek Simonok és Mária Magdolnák. Csak a létünk súlya van és a súllyal való magányos birkózás. És itt ragadható meg József Attila mindenkitől eltérő különlegessége, az ember partra vetettségének tragikus detektálásában, s e sorsnak odavetett konc- vagy kolonc-én hihetetlenül pontos feltárásában, amely során az utolsó években eljut odáig, hogy a semmibe vetettség a belső semmisségérzéssel ölelkezik össze, úr az ürességgel. S a két semmi morzsolódásában lassan, de biztosan felszámolódik a vers-én. „Le vagyok győzve, (győzelem ha van) / de nincs, akinek megadjam magam. / Úgy leszakadtam minden más világról, / ahogyan lehull a gyümölcs az ágról” (1937). És a figyelem egy pillanatra sem taknyol el a privát érzélgősségen, mindvégig megőrzi a pontos, némikor ironikusan reflektív énfeltárást. „Magadat mindig kitakartad, / sebedet mindig elvakartad, / híres vagy, hogyha ezt akartad. / S hány hét a világ? Te bolond” (Karóval jöttél, 1937)

Sokszor gondolunk méltatlankodva a kortársakra, hogy miért nem látták, hogy mekkora alkotóval van dolguk, s miért nem tették fejére a glóriát, megmentve így a betegségbe való bele-süppedéstől. Miért születhettek efféle levelek: „Aljas disznó vagy. Olyan aljas, hogy Márti jelenlétében nem találok alkalmas kifejezést. Vagy a Szép Szó szerkesztője valaki, vagy lírai költő. Ezer megbeszélő van, s Te távollétteddel tüntetsz” (Fejtő Ferenc levele, 1937. május 26.), vagy hogy „Tisztelt Uram! Elolvastam a verseit; műprimitívségük mögül kiérzem a fölényes művészt, de úgy találom, hogy hangvitele nem olyan nagyvonalú, amelyet ez a modor (mert modor) megkívánna. Ebben a hangnemben, habár más formában Bartalis már jórészt elélte ön elől a levegőt” (Németh László levele, 1928). Miért nem látták? A válasz egyszerű: mert nem láthatták. A korai költészet egy-egy kimagasló verse ellenére sem mutatta, hogy mit hoz az utolsó három-négy év. Ez a költészet csak az utókornak látható teljességében, a kortársak amúgy hasonlóan tehetségesnek tartották magukat, nem látszott az a bajszos kötekedő alak náluknál tehetségesebbnek. Különösen akkor került légüres térbe, mikor kikapott az illegális Kommunisták Pártból, aminek 1930 ősztől formailag is a tagja volt. Az addigi barátai, elvtársai ettől fogva ellenségként néztek rá, ahogyan ellenségesek voltak a Nyugatos liberálisok és a népiek is, akikkel szintén konfliktusba került nem is egyszer. Ugyanakkor ez felveti azt a szomorú kérdést, hogy valójában nem lehet csupán írással jelentőssé lenni, ha nem tartozik valaki valamilyen csoporthoz, akkor az irodalmi figyelem is megcsappan iránta. Megfelelő társadalmi működés híján nem be-, hanem csak leárazzák az alkotókat. Amikor az utolsó még életében megjelent kötet, a Nagyon fáj kijött 1936-ban, teljes volt iránta az érdektelenség. Cserépfalvi emlékirataiban számol be róla, hogy csak úgy tudott pár példányt eladni, hogy barátokat szervezett be vásárlónak. Csönd volt körülötte, nem álmában, hanem a valóságban jelent meg „emberi formában a csend”, ahogyan a versekben is oly sok a csend. A Szép Szó körüli maroknyi fiatal értelmiségi tartotta őt korszakos nagyságnak, legalábbis később úgy emlékeztek vissza, hogy annak tartották. Ha társadalmi mozgásában nézzük ezt az alkotót, akkor azt látjuk, ő az, aki a különböző közösségi paktumokat nem kötötte meg, vagy ha időlegesen meg is köti, felrúgja hamarosan, mert a saját útja nem bír semmiféle karantént, s pláne nem bírja, hogy alku-alapon elfogadjon számára művészileg nem meggyőző tekintélyeket.

De még csak 1928–29-et írunk, a szenvedéstörténetnek még egy korábbi szakaszán hagytuk el költőnket. Feladja a munkahelyét, amit a leendő após szerzett neki. „A Külkereskedelmi Intézet magyar-francia levelezőnek alkalmazott, megalakulásakor... Ekkor azonban olyan váratlan csapások értek, hogy bármennyit edzett az élet, nem bírtam ki – az OTI előbb szanatóriumba, majd táppénzállományba utalt neuraszténia gravisszal. Hivatalomtól megváltam, beláttam, hogy nem lehetek tehertétel egy fiatal intézmény nyakán” (CV). Minek is kellett volna az állás, ha Vágó Márta úgysem lehet az övé. Hamarosan összeköltözik az egyik szemináriumon kifigyelt Szántó Judittal (1930). Az új, s életében egyetlen együttlakásos kapcsolat megerősítette a baloldali elkötelezettséget. József Attila szemináriumok sokaságát tartotta, oktatta a marxizmus alapjait a munkásoknak, állítólag lenyűgöző előadó volt, teljes hittel tudta képviselni a tőkeellenes, a lenini eszmékkel átítatott marxizmust, s közben írta az agitatív verseket. Most Judit mellett úgy érezte, ő a kommunizmus egyedüli hiteles képviselője az irodalomban. Néhány tanulmány is születik a témában, ami persze magán viseli az ideológiai elfogultságot, s túl sok egyéni elképzelés nem itatja át. Meggyőződéses kommunistának, a proletariátus egyedüli dalnokának tartja magát, ám nem ezt gondolták róla a pártszervek, akik látták, hogy más is van a tarsolyban, nem csak proletáröntudat, más típusú versek és kapcsolatok, ráadásul ott az a fertelmes pszichoanalízis, s elkezdtek gyanakodni szerzőnkre. Terjengett róla – és ez tényleg olyan, hogy terjeng, hogy szaga van, ha valakiről azt terjesztik –, hogy antiszemita. A gyanú alapja, hogy a Bartha Miklós Társaság tagjaként úgy vélte, a vidék problémáját azok az értelmiségiek tudnák megoldani, akik vidékről keveredtek fel az elitbe. Ez a különben teljesen kézenfekvő gondolat a harmincas években elég volt az antiszemitizmus gyanújára, hisz, aki ezt hangoztatja, az kétségbe vonja a világiobbító polgári, zsidó származású forradalmárok kompetenciáját. Aztán jön a moszkvai magyar kommunisták platformtervezete (1931), mely szerzőnket azon írók közé sorolja, akik „a fasizmus táborában keresik a kivezető utat”. A moszkvai írókongresszusra nem őt utaztatja a párt, hanem Illyést, a valahai barátot, aki amúgy konkrétan tagja volt egy ideig a Nemzeti Szocialista Pártnak, de neki megbocsátották és Nagy Lajost. Egyelőre nem került elő az erre vonatkozó *Miért nem én?* című írás. Akik olvasták, úgy emlékeznek, személyeskedő pamflet volt. József Attilát végül kizárják a pártból. Vagy lehallgatják a tagok közül? Vagy netalántán maga a szerző fordít háttal a pártműködésnek? Inkább ez utóbbi látszik most valószínűnek, látva a bolsevik elhajlásról írt erősen kritikus gondolatait (*A szocializmus bölcselete*, 1934). Mindez nem gátolja abban, hogy ő sértődjön meg és megharagudjon a kommunista mozgalomra. „Amint a legjobbak közül sokan, ő sem volt rá képes soha, hogy csalogottságán úrrá legyen” (Arthur Koestler, 1939). Amúgy a személyes sérelmen túl az is bántotta, hogy a baloldal nem akar összefogni a fasiszta mozgással szemben, hogy a kommunisták elutasítják a szociáldemokraták összefogási ajánlatát. Végül e párthuzakodás következménye, hogy Rátz Kálmán valahai különítményes és Gömbös politikai elvbarátja révén József Attila belecsúszik néhány hétre a jobboldali szocializmusba. Erről tanúskodik a *Nemzeti szocializmus* (1933) című rövidke cikke, melyben a szerző nekimegy a szocialisták és kommunisták nemzetköziség éthoszának, s a német mintára nemzeti szinten megszervezett munkásságban látja a radikális életújító fordulat lehetőségét. Szántó Judit szerint ő kényszerítette rá a szerzőt, hogy álljon el a közléstől és ő el is állt. Judit nem beszélt vele hetekig, árulónak és aljasnak tartotta az átállást, ám a pár kapcsolatában mégsem ez volt az alapprobléma. Örökösök voltak a veszekedések és a szakítási szándék állandóan benne volt a levegőben, s nem épp azért, mint szokás mondani, mert Judit a volt férje fényképét hordta a tárcájában, s időnként azzal hozakodott elő, hogy

Hidas Antal (alias Szántó Gyula), a moszkvai magyar kommunista emigráció oszlopos tagja mennyire férfias volt. Egyszerűen ez a szerelem soha nem lobbant be úgy, mint belobbant korábban Márta, később Flóra esetében. „Jól tudom, írja Judit szomorú belátással, az egetverő szerelem nem én voltam.” Nem ő volt, mert ő volt, mert ez a kapcsolat létrejött, ezért nem kellett kepeszteni, s a feladatát, hogy kisidőre konszolidálja költőnket, már ellátta. Az utolsó fordulatot az Óda hozta, amit az Írók Gazdasági Egyesülete lillafüredi kongresszusán Marton Mártához (Dr. Szöllős Henrikné) írt 1933-ban. Ettől fogva fokozódott a harc a két ember között, olyannyira, hogy Judit öngyilkosságot követett el. A kórházból József Attila Németh Andorékhoz ment, nem akarta elmondani, mi történt, aztán megállapodtak, hogy kibarkochbázhathatják. Ezt a történetet írja meg Kosztolányi a Barkochba című elbeszélésben. Az esetet követően nem lehet szakítani, de már csak hónapok vannak hátra. Judit visszaemlékezéseiben ugyanakkor beszámol egy másról, hogy szerzőnk kinyitotta éjszaka a gázcsapot, s az asszony fuldoklásra ébredt, s alig úszták meg a katasztrófát, s hogy szerzőnk számtalanszor volt olyan idegállapotban, „amikor már úgy mentem be a munkahelyemre, írja Judit, hogy gázkulcsot, kést, villát, borotvát magammal vittem.” A kapcsolatot az össze nem illésen túl tovább nehezítette a nyomor. Ekkorból származik a Babitsnak írt megrendítő pénzért kuncsorgó levél. „Feleségemmel együtt hosszabb idő óta a szó szoros értelmében éhezünk... Majdnem minden holmink – beleértve az ágyneműt is! – zálogban van... Nem fűtünk. Nincs cipőm. Azaz egy 43-as gombos, betétes lakkcipőben járok. 39-es a lábam... Egy hétig majdnem negyven fokos lázban fekvődtem. Egyetlen közönséges keskeny díványunk van, azon alszunk ketten. Lázas beteg mellett, vele egy takaró alatt aludni, kevés a szerelem” (1933).

Az Óda az egyik első a nagyversek sorában, amelyek érezhetően fölül akarják írni a témában idevágó legnagyobb alkotásokat is. Az Eszmélet (1934) fölül akarja írni a bölcséleti líra addigi termését, a Hazám (1937) és A Dunánál (1936) a hazafias, illetve tájleíró lírát, A város peremén (1933) vagy a Külvárosi éj (1932) a szociolírát. Ezek mind egytől-egyig gigantikus költemények, ugyanakkor talán ez a naggyá levés terheli meg őket. Fantasztikus meglátások és sorok mellett nem tudnak mentesek lenni a nagyotmondástól. Ezek az evangélium hegyi beszédei, az igazságaik sokszor szentenciózusak, amelyek kötik és nem szabadjára eresztik a gondolkodást, sokszor megvonják az érzelmi befogadás lehetőségét és a bölcsélet vagy épp a racionalitás síkjára terelik a befogadást. Mert szó bennszakad, lehelet megszegik, s a gondolkodás is elakad, amikor azt olvassuk, hogy „A lét dadog, / csak a törvény tiszta beszéd.” (Óda), „Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat / s így mindenik determinált” (Eszmélet), „A Dunánál, mely mult, jelen s jövő, / egymást ölelik lágy hullámai. / A harcot, amelyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés / s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; s nem is kevés” (A Dunánál).

A többi vers ezekhez képest, ahogyan a nyuszi elejti a tojást – s mi mégis azoknak tudunk szerfölött örülni, ott találjuk meg az azonosságunkat, abban a nagyon finom és plasztikus képalkotásban, abban az erősen érezni tudó, szeretetre ácsingózó törékeny vers-énben, amit, mondjuk, az utolsó évek szerelmi és jajveszékeltő költészete hoz. Abban, aki veszve van, hisz „Gondoljátok meg: Ezen a világon / nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom.” (Ki-be ugrál, 1936).

Sok mindent érteni vélünk abból, hogy miként válhat ez a költészet a mi húsunkká és vé-rünk-ké. Látható, hogy teljesen megváltoztatja a képalkotás addig ismert módjait. Bár nem ritkák a rendszerüket tekintve megszokott hasonlatok, ahol látjuk a hasonlítottat és a hasonlított

is, de azokban is újszerű világrészeket hoz be. „Sír, mint ahogy a vízben sír a méz. Sír, mint a víz sír a fedő alatt. / Sír, mint holt fa, melyet tűz emészt. / Sír, mint csarnokban a futószalag” (Egy kisgyerek sír, 1933). Lenyűgözőek a bevonzott hanghatások, az asszociációs ugrások, amelyek a vers további részénél kozmikussá növekszenek, majd újra visszaugranak a fogható méretek világába. Bár ez is tartalmazza, de ennél is izgalmasabb, amikor a hasonlítást nem emeli ki, s a hasonlat új elemén továbbindulva építi a képet. „Már régesrég rájöttem én, / kételtű vagyok, mint a béka. / A zúgó egek fenekén / lapulok most, e költemény / szorongó lelkem buboréka. // Gonosz gazdáim nincsenek, / nem lesz a parancsomra féreg. / Mint a halak s az istenek / tengerben és egekben élek” (Már régesrég, 1937). Nem zárja be a képet, hogy egy újabb képbe már kapucsukás után lépünk, hanem nyitva hagyja, a hasonlat egy aktív valóságot hoz be a versbe, ami nem pusztán arról szól, hogy értelmezze a hasonlítottat. Az idézett két versszak, nem a költészet allegorikus megéneklése és nem egy állapot képszerű meglevenítése. Minden valóságosan szerepel a versben, egyben képesítéssel és önnön valóságával is. Így a versek valóságtapintása minden addigi magyar versnél intenzívebb és elevebb. Néha akár csak egy kezdő sor olyan gazdag valóságélményt hoz, hogy alig-alig tudunk továbblépni. „Bogár lépjen nyitott szemedre” – kezdődik a Magány (1936) című vers és mi érezzük, amint a bogárlábak tapognak a szemgolyónkon, s ugyanakkor hirtelen megéljük a bogárrandevűt is, a szem-bogár, bogár találkozását, s hogy mit jelent ez különösen a következő sorok ismeretében, hogy kik találkoznak a nyitott szemben. A versek és a képek világmegfigyelése mindig egészen apró anyagszerűségekből indul, s építkezik a térben és időben kozmikus méretekig. Idő és tér, amikor végtelenség felé van tágítva, nem tágít egymás mellől. A világ ág-boga (Téli éjszaka, 1933) épp úgy jelenti a térbeliséget, miként az időt. Ugyanakkor az idő, mint pillanatnyiség épp úgy jelen van a versekben, mint végtelensége. A különböző távlatok váltogatásának és az apró anyagszerűségek eleve foghatóságának, a hasonlatok helyett érzékelhető valóságok megjelenítésének szinte tárháza a Külvárosi éj (1932). „A mellékudvarból a fény / hálóját lassan emeli, / mint gödör a víz fenekén, konyhánk már homállyal teli. // Csönd, – lomhán szinte lábrakap / s mászik a súroló kefe; / fölötte egy kis faldarab / azon tűnődik, hulljon-e.”

E kozmikus és fogható realitások közé helyezett vers-ént olyannyira közelinek érezzük a, helyesebben egy valós személyhez, hogy azt érezzük egy hús-vér létező lelkébe lépünk bele. A megénekelten valóságossága evidenciaként jelenik meg számunkra, ezért is van, hogy oly sok hívőt és utólagos feltámasztót, vádiratszerzőt vonz ez a költészet, s katalizálja a saját szenvedéstörténetet, illetve az én meg tudom menteni legtöbbször önfeláldozó gesztusát. Azzal, hogy a valóságba lépünk bele, még hozzá egy törékeny lét valóságába, rögvést átéljük az azonosságot, a magunk eleve elrendeltetett törékenységét. Ám nem pusztán ezt, hanem az amúgy nagyon közvetlen, sokszor nyelvviségében is közvetlen megszólalás finoman heroizálja a törékeny lényt, vagyis úgy élhetjük meg az esendőségünket, mint a létben való gigantikus érzékenységet. És még ezen túlmenően is van valami ezekben a versekben, ami teljesen újszerű. József Attila kiiktatja a magyar költészetbe oly sokszor becsúszo morális ítélkezést. Soha nem a jó és rossz dichotómiája bujkál a sorok mélyén, hanem a létnek való kitettség (a semmi ágán ül szived), az eredendő létszorongások, a másikban való feloldódás vágya (egyben él, aki szeret) és rettenete, hogy a feloldódás egyben létvesztést is jelent, valamint a végességünk és töredékes világra való figyelmünk helyett, a világhiány megélése helyett elemi erővel ajánlja a művet, mint világepít-ményt, a végtelenségtől való szorongásunk feloldozását.

A Judittal való vergődéssel párhuzamosan jelenik meg a pszichoanalízis József Attila életében. Először a szegedi ismerős, Rapaport Samu, könyvkorrigálás fejében kezeli. Rapaport később azt mondta, a költőt nem lett volna szabad analizálni. Később különben minek ezt mondani? József Attilának a pszichoanalízis új dimenziókat nyitott a gondolkodásban. Az avantgárdból már ismert asszociatív képalkotást ez most felerősíti, és felerősíti a múlt aktualizálását is. De minden aktualizálás a jelenből indul el, tehát a neki megfelelő keresztüttörténet erősödik meg. Ez látszik a következő kezelőjének, az amúgy semmilyen szakmai papírral nem rendelkező Gyömrői Editnek írt Szabad-ötletek jegyzékéből. Neki írta, de nem az ő kérésére, mert az analitikus nem pártolta az íráselemzést, sőt, valójában soha nem látta a szöveget. A Szabad-ötletek tulajdonképpen nem egy analitikus napló, hanem egy Gyömrőit megszerezni akaró költő korruptiósi irata, s e cél tekintetében nem egyedüli az életműben, elég csak a Lucamártaflóra lenyűgözésére szánt, sokszor Csokonai dalait idéző versekre vagy az Ódára utalni. Két ülésben, pontosan megjelölt időpontban („1936. máj. 22. Péntek, 12 előtt 8 perccel, Gyömrői és komplett reggeli után”). A helyszín a Japán kávéház, a törzshely, nem egy elzárt szoba. A szöveget többször is átolvassa, hogy elég szabadra sikerültek-e az ötletek, majd vasárnap ül neki újra, s akkor látja el a foglalat, amiben megnevezi a szeretetre ácsingózó szerzőt. „Az a szerencsétlen, aki ezt írta mérhetetlen áhítozik szeretetre...” Jól ismerjük ezeket a megrendítő sorokat, amely sorok nem József Attiláról szólnak, hanem a szövegben megszólaló énről, még akkor is, ha a Jegyzékben hangsúlyozza „a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok”. Úgy pontosítaná, hogy az is egy én, aki itt megszólal. Messziről látszik, hogy milyen ügyesen vannak adagolva benne a pszichológiai evidenciákat bizonyító mondatok, történetek, képzetek, a múlt eseményei, az anyához való viszony, a szexualitás feszegetése. Ügyesen és pontosan kidolgozott irat ez, amivel úgymond egy rendkívüli intellektus és a pszichológiát jól ismerő ember, aki Freudról verset ír, s a mestertől levelet kap, megpróbálja megszerezni a kezelő szerelmét. Többször utalt rá, Németh Andor visszaemlékezései szerint, hogy az analízisről nem tud lemondani, de félre fogja vezetni az analitikusát. A Szabad-ötletek, nem öngyógyító szöveg, épp úgy született, mint számtalan más József Attila-vers: szeretet- és szerelemvásárlási céllal. Ám minden igyekezet hiábavaló volt, az akció sikertelen maradt. Amikor József Attila megtudja, hogy Gyömrőinek lovagja van, teljesen kikészül. „Nagyon fáj nekem, hogy máshoz tartozik és nem hozzám,” – írja egy levélben az analitikusnak (1936), s elhatározza, hogy visszaperli a kezelés költségét, hisz „amikor ez a nő kezelésbe vett, arra vállalkozott, hogy meggyógyít. Rá kellett jönnie azonban kezelés közben, hogy én csak akkor gyógyulok meg, ha odaadja magát nekem. Amikor megtagadta tőlem a testét, a gyógyszerközt vonta meg tőlem. Visszaélt a beléje helyezett bizalommal. Mert noha módjában lett volna rajtam segíteni, nem tette, csak szívtelesen hallgatta a panaszaikat, és minden ellenszolgáltatás nélkül elszedte a pénzemet” (Németh Andor). „Maga nem háborodhatik föl még akkor sem, ha megölöm, ezt, ha maga annyira vissza tud utasítani természetesnek kellene vennie” (Levél Gyömrői Editnek, 1936. november 9.). És megszületik a döntés, megöli őket. „Élesre fent konyhakést rejtegetve kabátja alatt napokon keresztül leskelődött Editre, hogy leszúrja. Aztán ökölvásat szorongatva állított be egy nap Edithez.” A vőlegényt ott találja, nekiront, dulakodás, megöllek benneteket, kiabálja József Attila, de a vőlegény erősebb. Hát, ez lett a kezelés vége.

Míg a psziché lassú bomlása zajlik, máshol épp összeállni látszik valami, néhány baloldali, de pártoktól független értelmiségi 1936 tavaszán létrehozta a Szép Szó című lapot. Ülnek a kávéházban Fejtő Ferenc, Ignó Pál, Remenyik Zsigmond, stb. és nem tudják eldönteni, mi

legyen a lap címe. A Szép Szó, amit József Attila forszíroz, senkinek sem tetszik. Akkor húzzunk, mondja Attila, és sorban felírja a névjavaslatokat. Húzás. Szép Szó. Látjátok, a véletlen is ezt dobta ki, mondta Attila, s csak később árulta el, hogy ő valójában minden papírra azt írta: Szép Szó. A szerkesztőségben, mint afféle szerkesztőségi titkár, s így költőnk életében is újra feltűnik egy régi lány, aki épp válás után van, Vágó Márta. Újraindul a kapcsolat, de József Attila részéről már nem átlelkesítő szerelem ez, inkább csak testi kapcsolat. Ahol tudja, megalázza és semmibe veszi a nőt, mintegy bosszút állva a múltért, amely múlt alakulásában ő sem volt kevésbé vétékes, mint Márta. „Mikor Londonban voltál, mondja a nőnek, akkor én kapaszkodtam, most kapaszkodj te” (Vágó Márta: József Attila).

Márta nem látja őt betegnek. Sőt, hamarosan azt észleli, hogy őt küllemében lealázza, s ezzel párhuzamosan megjelenik egyfajta átlelkesültség. Attila elárulja, hogy szerelmes. Ez már Flóra. Berekeszti a Márta-kapcsolatot, ami a fizikai hiányok miatt korántsem lehetett olyan egyszerű. Itt tapinthatunk rá a Flóra-versek hűségkérdésére. Flórával nem sikerült teljességre vinni a szerelmet, a nő nem teszi könnyűvé ezt a nehéz hűséget, ezért a férfi betegesen szenvedett a vágyaktól. „Én nő nélkül egy napig is alig tudok meglenni, s így aztán hol a kezem izzad, hol a torkom szorongatja a görcs, hol kényszercselekedetek vezetnek... Én azt nem tudnám csinálni, hogy közben más nőkkel folytassak viszonyt, hiszen akkor én megcsalnám magát is, magamat is, és elvégre azok a nők is olyan emberek, mint mi vagyunk, és így megcsalnám őket is, ha azzal a szándékkal, ill. elhatározással ölelgetném őket, hogy ez csak szükség és szükség törvényt bont” (Levél Flórának 1937 június 11.). A Flóra-szerelem lassan épült, bár szerzőnk mindent elkövetett, hogy megszerezze, örökösen ólálkodott körülötte, telefon, várakozás, elkísérés, és folyamatos házassági ajánlat. Flóra rengeteget dolgozott, de mint visszaemlékezéseiből tudjuk, amely visszaemlékezések tekinthetők a legvalóságosabb evangéliumnak, hiszen az aktuális időből maradtak feljegyzései, lassan elfogadta e különös alkotó szerelmét, sőt, végül beadja a derekát, ez lesz az ő sorsa, hogy ápolja és támogatja a géniust, hozzá megy feleségül és gyereket is szül, ha már felszólítja, hogy „Flóra, csináljunk gyereket”. Ugyanakkor megrendítő a költő átlelkesült levélözöne mellett Flóra higgadt, szinte kimért válaszait látni. Flóra kórházba kerül, szívizomgyulladás a túlhajtástól, aztán lábadozás a Mátrában. A kapcsolat mindvégig él. Amikor épp otthon újra, szinte minden nap találkoznak, Attila hozza a verseket. Flóra szégyelli magát, hogy néven van nevezve, ez nem az ő stílusa. Attilában elindul a gyanú, hogy a valahai barát le fogja csapni a kezéről. Flóra tagadja, hogy ekkor bármiféle kapcsolata lett volna Illyés Gyulával. Ez vagy nem igaz, vagy, ha igaz, József Attila látta a jövőt. Illyés benne volt a kalapban, csak ekkor még házas, s ez tartja vissza Flórát. A lábadozó nyárra lemegy Tihanyba, odavárja József Attilát, ám az utazást követően a költő elmegy Flóráék házához és ott, akkor valami megkattan benne. Innét egyenes út a Siesta Szanatóriumba, ahol Hatvany Bertalan pénzén kezelik, tömik tele gyógyszerekkel, amivel leszedálják, de a gyógyultság felé nem tudják elindítani. Pedig mégiscsak feltűnik egy helyzetszülte Mária Magdolna, aki letörli az izzadtságot róla, a fiatal röntgenasszisztens, Eisler Klára személyében. „Én úgy emlékszem Rád, Attila, írja immáron Szárszóra, de úgy, mit kereshetek én ezentúl más férfinél?! – Bizony elloptad a hegedűm titkát, tartsd meg kérlek, nem akarom többé a hangját hallani” (1937. november vége). De Klára kendője már nem töröl. Ahogyan nem gyógyítanak az év jobb hírei: „La Fontaine-Akadémiánk Elnöki Tanácsa Önt, érdemei elismeréséül... rendes tagjai sorába megválasztotta” (1936. 12. 10), „Tilcsikém, megpróbálunk meghívni Szilveszterre, hátha eljössz?” (Wallesz Luca, 12. 28.), „Jó tudni, hogy a ránk boruló embertelenségben még ilyen emberi és művészi értékek szület-

nek” (Katona Jenő, kritikus, 12. 30.), „az Ön által írott versek előadása ügyében arra kérjük Önt, hogy minket a jövő hét folyamán...” (ÉMOSZ dalárdája, 01. 29.), „engedje meg, hogy rokonomnak, testvéremnek érezzem, nem csak mint igaz lírikust, hanem mint olyan költőt, aki a vers... jelentőségét egy magasrendű ethikai és társadalmi misszió követelményei szerint értelmezi a sima érvényesülésre beállított irodalmi hermafroditákkal szemben” (Franyó Zoltán, 03. 08.), „Édes Attila! Légy olyan szíves és írd az IGÉ-nek két sort, melyben azt kéred, hogy rögtön folyósítsanak 100 pengőt” (Fodor József, április vége), „Hatvany Bertalan báró úr nevében kérem sziveskedjék pénteken esete ½ 9 órára hideg vacsorára megjelenni nála” (Szép Szó, június 24.). Senki és semmi nem segíti fel a porból. A szanatórium sem megoldás. Ma már könyvtárnyi irodalma van, hogy mi lehetett József Attila betegsége. Az első kórkép a neuraszténia volt, analízáló kezelőorvosai skizofréniát diagnosztizáltak, ma inkább borderline személyiségzavarról beszélnek a hozzáértők. A tünetek mindezek mellett erős depresszióra utalnak, gyerekkora óta képes volt dagadtra sírni a szemét, de az utolsó években a többórás sírások sem voltak ritkák, rendszerint alig bírt kikelni az ágyból, sokszor napokig nem hagyta el a szobáját. Mindentől szorongott és egyre erősebbek voltak a paranoid képzetek, mindenki gyanús volt, gyanúsán árt. A sérült én éveken keresztül eszköze volt költőnek, aztán egyre gyakrabban ez a sérültség uralta le őt, az alkotó ént. Kiszabadult a kontroll alól, s maga alá vetette a magánembert, s az alkotót. Minden alkotó sérültségekből dolgozik. A világ és a világot érzékelő én megközelítése a sérültségen keresztül zajlik, ez az az út, ami a leghatékonyabb, ahol a legkevesebb szocializációból eredő védelmi háló van. A lélekbekotrás abból veszi az erőt, hogy a sérülést és rajta keresztül az én és a világ sérült viszonyát helyreállítja, de valójában a megbomlott rend soha nem állítható helyre, hisz a kotrás csak mélyíti a sebet. Az alkotás a sérült és a sérültséget kordában tartó alkotó én birkózása. Addig van mű, míg az utóbbi jön ki győztesen. S itt az látszik, szerzőnk vesztésre állt, amely vesztést nyilván fokozták a külső körülmények, mondjuk a kemikálékkal való sikertelen próbálkozás. Néhány szanatóriumi hónapot követően a pártfogók és barátok úgy döntenek, hogy elég pénzt költöttek már erre a történetre és az orvosok is biztatólag állnak ahhoz, hogy a beteg költő kerüljön le a testvéreire Balatonszárszóra. Családi kör. Este van, este van, Kiki és Attila is nyugalomban.

A mi megváltónkat elfogták és betették a Siesta Szanatóriumba, ott megkínózták, majd elkísérték a kálvária hegyére, Balatonszárszóra, ahol megjelentek a tanítványok, elsőként Flóra november 28-án, aztán december 2-án Hatvany Bertalan, Ignóus Pál, Fejtő Ferenc és Bak Róbert, a kezelőorvos. Teli vannak jó hírekkel, állás, Baumgarten-díj, felolvasás, s míg ezt sorolják, észre sem veszik, hogy szerzőnk nem rezonál. Veletek mennék, mondja a nap végén. Sajnos így is sokan vagyunk, majd másnap, mondják a vendégek és otthagyják őt a családi körben, mert nekik menniük kell, hogy továbbvigyék a tanítást. Az autóba nem fért be a megváltó, ráadásul ott fogta a helyet még egy kutya is. A megváltó akkor írt néhány levelet, az utolsót Bak Róbertnek. „Kedves Doktor úr! Sok szeretettel üdvözlöm. Hiába kísérelte meg a lehetetlent. József Attila” (december 3). Aztán kísértálta a vonathoz, először csak a kezeit tette a kerek alá végül a testét. A költő, aki addig csak kevesek számára volt az, aki volt, harmadnapon a leghíresebb lett. Véres eseményként, óriási szenzációként tálalta a halálesetet a napi sajtó. Hirtelen ismerni és szeretni vélték őt oly sokan, akik persze nem ismerték és nem szerették korábban. Harmadnapon, et resurrexit tertia die, december hatodikára minden nagyot maga mögé utasított, s ő lett és maradt azóta is az első és megváltóból az utolsó.